

САЙПИДИНОВА Н.Э.

К.Тыныстанов ат. БМУ

«СЕМЕТЕЙ» ЭПОСУНДАГЫ АТА-БАЛА МАСЕЛЕСИ ЖЕ ЖАКЫП ЖАНА ТЕМИРКАНДЫН ОБРАЗДАРЫ

*Макалада ата-бала мотиви «Семетей» эпосундагы башкы каармандар Жакып менен
Темиркандардын образдары аркылуу салыштырып каралды.*

Адам баласы дүйнөгө улуу милдеттерди аткаруу үчүн жаралат. Анын бири – тукум улоо, ата болуу, бала тарбиялоо милдети. Бул – маселе жашоо-турмуштун өнүгүүсүндөгү процесс.

Элибиздин улуу мурасы болгон “Манас” үчилтигинде Манас баатырдын Жакып, Ногой, Көгөй, Түбөй, Бабыр кан, Каракан деген тогуз атасынын ысымдары айтылат. Чыгармадагы санжыра катары баатырдын ата-тегинин айтылышы тарыхый башат десек болот. Тактап айтканда, Манастагы ата-тек түшүнүгүнүн байыркы традиция экендиги.

Ошол уруучулук түзүлүш мезгилиндеги ата-тек жөнүндөгү түшүнүктүн болгондугу азыркы көз караш менен баалаганыбызда өз урууңду билүү, аны кийинки муундарга айта жүрүү керек деген педагогикасы болгон. Бай Жакыптын эркек бала көрбөй, өзүнүн тукуму жок деп зарланганын мисал кылалы:

Тукуму жок өтөм деп,

Туяксыз кандай кетем деп.

Тукумдун үзүлүшү патриархалдык коомдо чоң трагедия катары каралган.

Жакыптын зарланганы да бекеринен эмес. Андыктан эркек бала сөзсүз эле бийликтин мурасчысы болуш керек эмес. Ал абалтан келе жаткан салтка ылайык, тукумду улантуучу катары уруунун жана атанын атын өчүрбөй сактап калышы зарыл.

Атасыз бала, баласыз ата болбой тургандыгы жөнүндөгү түшүнүк патриархалдык көчмөн коомдун негизги принциптерине айланган. Ушул принциптен улам ата менен баланын ортосундагы нравалык чен - өлчөм үй-бүлөдөгү атанын ролу жөнүндө орду инсанда ата-тек жөнүндө белгилүү бир түшүнүктүн калыптангандыгы менен аныкталган. Үй-бүлөдө башкы роль атага таандык болуп, чарбалык маселелердин бардыгы анын макулдугу менен чечилген. Үй-бүлөнүн таянычы катары атасын сыйлоо, ага баш ийүү жана атага карата үй бүлөнүн этикетинин сакталышы керек. Ошондуктан кыргыз баласы үчүн төрөлүп-өскөн жер ата аркылуу туюндурулган. Демек, “Ата журт” жана “Ата мекен” жөнүндөгү кеңири түшүнүк ушундан келип чыккандыгы баарыбызга белгилүү.

Ата-баланын ортосундагы мамилелердин этикасы баатырдык эпостордо камтылганы баарыбызга маалым. Эл ал эпосторду жомок катарында гана карабастан, андагы окуяларды турмушта болгон чыныгы окуя деп санаган.

“Семетей” эпосундагы Семетей баатырдын чоң атасы Жакып менен таятасы Темиркандын небереге болгон мамилесинен улам ата-бала маселесине токтолсок.

Аталган каармандар эпосто бири- бирине карама каршы каармандар болуп эсептелишет.

Темиркан Семетейди өз баласындай багат, Жакыпка салыштырсак асман менен жердей. Бул маселе тууралуу окумуштуу Советбек Байгазиев мындай дейт: «Жакып өзү, негизи, баласы Манас сыяктанып, ичинен чок болуп күйүп, көнүмүш норманын алкагына сыйбай жалындап турган өзгөчө адам эмес. Жакыптын жүрүм-туруму жана дүйнөгө көз карашы, түшүнүктөрү, негизинен, нормативдүү. Жакып өзү ата катары баласы Манасты "айбалтаны аштаар, азган журтту баштаар" адам болсо деп тилейт. Тымызын ичинен ушул ойду багып жүрөт. Балага зар болуп, Теңирден перзент тилеп жүргөн кезинде да ушундай кыялданчу. Бирок Жакып ошондой эл-журтту баштаар азамат болуу мүдөөсүнө баласы Манас коомдо кабыл алынган демейки нормалардын жана эрежелердин чегинде тартиптүү, адептүү, улуулардын айтканын угуп, дегенине көнгөн тилалчаак, атасынын ыгы менен болгон эстүү, элпек бала болуп өсүп отуруп, анан жетсе деп ойлойт. Уулунун үлгүлүү болушун, башкача айтканда, көчмөндүк чөйрөдөгү патриархалдык-адептик стандартка туура келишин эңсейт. Ушундай маанайда ал баласына таалимин берип келген. Бирок Жакып күткөнү ордуна чыкпаганына, баласынын жүрүм-турумунун, кыял-жоругунун тартиптин талаптарынын чегин, сылык-сыпаалыктын алкагын аттап жатканына ичинен катуу тынчсызданып, үшкүрүнүп, абыгер чегет. Манас жанына кыргыздын кырк баласын жыйнап алып, калмак-кытай, манжуунун 80 баласына уруш салып, төбөлөрүн кандап, аларды аёосуз токмоктоп, тополоңун тоз кылып, айылын карай кууп, ээ-жаа бербей калайман салганда Жакыптын чыдамы түгөнүп, ачуусу чегинен чыгат. Манасты кармап алып, буурадай зиркилдеп, тилинен заар чачып, бу тентектигинди койбосоң, түбүмө жетесиң деп, буркан-шаркан түшөт. А түгүл, күйүтүнө чыдабай туталанып, кадимкидей ыйлап ("кайгыланып бай Жакып, үйүнө барып ыйлады"): "бу балаңды тый, катын", - деп байбичесине каарданып опурулат» [1, 11].

Баласы Манастын өз оюндай болбой калганынан кийин ага карама-каршысынан турат. Манастын уулу Семетей да ушундай эле касиетте экенин сезип, ага да кас болуусу ушул себептен.

Семетей Таласка келгенде чоң атасы Жакыптын үйүнө барганда:

Жакып кан жатат конгурап,

Ошондо ыйлап турат оңгурап:

Ой, кемпир, мен билгенди билдиңби,

Мен туйганды туйдуңбу?

Казып койгон ор келди,

Кайнатып койгон шор келди

Өрттөп иер өрт келди,

Балдарыма каранкун мүшкүл зор келди [3, 244] – деп, өзүнүн Семетейди жок кылууну көздөгөн арамза оюн байбичеси Бакдөөлөткө билдирет.

Айзага таккан желегиң,

Айкөл Манастан калган белегиң.

Тулпардан калган туякка

Кантип уу бересин

Туу казанат чунакка?!

Минтсең, какбаш, оңбойсуң,

Өз балаңды өлтүрсөң

Эгерде эки болбойсуң [3, 245] - деп Бакдөөлөттүн көнбөй койгонуна болбой, ал өз максатына жетүү үчүн бек турат. Семетей менен Бакай келгенде Бакайга бал, Семетейге уу сунулат.

Чоң атасынын арамдыгы чыгармада анын терс каарман экендигин көрсөтүү менен келечекте мындай терс каармандарга же ички душмандарга каршы турууга даяр болуусуна кабар берет. Бул ойду бекемдеген таасын пикир К.Жумалиевдин «Манастаануу» (Образдар системасы) аттуу окуу китебинде төмөнкүчө көрсөтүлөт: «Жакыптын образы – «Манас» эпосундагы өтө татаал, карама-каршылыктуу кейипкер. Ал Манастын өз атасы болсо да, өмүр бою жат бойдон калат. Байбичеси төрөгөндө Жакып кубанганынан көзүнүн жашын он талаа кылып, уулунун амандыгын тилейт. Бирок Акбалтадан аялы укмуштуудай баатыр төрөгөнүн уккан Жакып мени дүйнө- мүлкүмдөн каккан, эл-журтту тынч койбогон «бир балакет», «жеткир», «канкор», «анткор» бала турбайбы деп наалыйт» [2, 105]. Демек, Жакып – дүйнөкор, начар адам. Анын мындай сапаты Семетейге да кедергисин тийгизет.

Жакып балдарын небересине каршы тукурат. Семетейди өлтүрүп коюудан да кайра тартпаганы анын ымыркай бала кезиндеги бешигин улак тарткандай жулмалап кетиши, Абыке Көбөштү тыйгандын ордуна кайра аларды каршы тукурушу, Семетей Таласка кайтып келгенда уу менен тосуп алганынан көрүнөт. Ал эми Темиркан Жакыпка салыштырмалуу Семетейди кучак жайып тосуп алат. Өз баласындай аздектеп багат. Чоңойгондо хан көтөрүп, энчи бөлүп берет. Семетей Таласка көчүп кетээрде атанын бир милдети катары Чачыкейге үйлөнтөт. Темиркандын адамкерчилик сапаты өтө жогору. Ал кызы Каныкейди сыйлагандыгынан анын баласын өз баласындай асырап, эркин чоңойтот.

Семетей кайра кайтып Букарга келгенде, Темиркан окшош алты ак боз бээни, тогуз кара буканы садага чаптырат. Семетей атасы Манастын жердеген жери, өз киндик каны тамган Таласка көчүп кетерин айтат. Таятасы анын айткандарын туура көрүп, жөнөтүүгө камынат. Темиркан Семетейге колукту камдап, энчиге мал бөлүп берип, кызыл куйрук сексен нар, алтын күмүштөн атандарга артып жиберет. Темиркандын мындай мамилеси Семетейдин адамкерчилик бийик сапатты кабыл алууга жана үйрөнүүгө үндөйт.

Семетейдин тентек болуп өрт болуп, эч нерседен жалтанбаган баатыр болуп чыккандыгын Букарда көп адамдар көрө албайт. Күндөрдүн биринде ак селде кийген Эшен абышка таятасы Темирканга Семетейди жамандап, а түгүл, ультиматим коюп, бизди же Семетейди танда дегенге чейин барат:

«Таксыр, Темир каныбыз.
Аман болсун жаныңыз!
Коломтодон шор чыкты,
Ушу Букар шаарынан
Семетей атуу зор чыкты.
Сага келдик каныбыз,
Мыктап кулак салыңыз!
Семетейдин айынан
Далай эшен кайгырды...
Башкалардан кем болдук.
Өзөндүн талын кыйып ал,
Өрттөнүп чыгып баратат,-
Өз элине кетпесе,
Жетимиңди тыйып ал!

Эшендин бул жамандаган сөздөрүнө Темиркан мындай деп жооп берет. «Темиркан анда кеп айтат, кеп айтканда деп айтат :

Ушу турган Семетей –
Тулпардан калган туягым,
Туу казанат чунагым.
Найзага таккан желегим,
Асылдан калган белегим.
Азып келген Каныкей-
Өз сөөгүмдөн чыкканым.
Чурулдашпай кулак сал,
Ушул болсун укканың!
Өлгөндө көргөн Семетей,
Тилегиме келгеним,
Баламдан чыккан эрмегим.

Мааниси жок кеп айтып,
Баламды менден бөлгөнүң!
Кокустан тийген кол экен,
Канакей сенин өлгөнүң!
Ушул тентек Семетей,
Кааласа, жазар кумарым.
Он экиге келди эле,
Менин кара кашка тынарым.
Эл оозунда элек жок,
Дагы ушундай сөзүндү
Укпасын менин кулагым!
Кызыл болот кылычты
Билегине илгизбе!
Көкжал Манас Баатырды
Ата экен деп билгизбе!
Созулуп турган кара кыр
Жер экен деп билгизбе!
Береги кайгыланган Каныкей
Эне экенин билгизбе! [5, 57].

Темиркандын бул жообу өзүнүн чын жүрөктөн чыккан сырчылдыгы менен айырмаланат. Мындан белгилүү даражада Темиркандын психологиясы да көрүнөт. Анын Эшендин Семетей баланы жаман көрүп, жектеп сүйлөгөн сөзүнө жана ультиматум койгонуна ачуусу келгени сезилип турат. Семетейге келгенде таятасынын толкундабай кое албастыгы да, өз сөөгүнөн чыккан кызынын баласын чексиз жакшы көрө тургандыгы да ачыкка чыгып отурат. «Тулпардан калган туягым, асылдан калган белегим» дегенине караганда, Темиркандын маркум күйөө баласы Манасты да терең урматтаары сезилет. Семетейди эркелетип сүйлөгөнүнөн улам, Темиркандын айкөл адам экендиги да даана байкалат. Жетим экенин билбей, бактылуу чоңойсун деп, эч бир тыюу салбай, кагып-силкпей, жайына коюп эркин өстүрүп, бардык жагынан камкордук көрүп, канатынын алдына калкалап тургандыгы таятанын ички дүйнөсүнүн асылдыгын жана акылынын кендигин тастыктайт. Акылынын кеңдиги дегенибиз, Темиркан небереси Семетейдин башынан эле өзгөчө бала экендигин баамдаган жана келечекте баатыр боло турган баланын эч нерседен кем болбой, жалтак, корунчаак болбой, тайманбас болуп өсүшүнө кам көрүүнүн зарылдыгын түшүнгөн. Ал баланын келечегине ишенген жана Семетейдин

кыргыз элин да, букар элин да коргой турган эр болоруна көзү жетет. Темиркан небересинин тентектиги анын акылынын жоктугунан, же болбосо, мүнөзүнүн тескерилигинен эмес, тескерисинче, Семетейдин тубаса өрттүгүнөн, ичинде тынчтык бербей туйлаган, алоологон, кайнаган энергиясынан улам болуп жаткандыгын кеменгерлик менен туюнуп турат. Ошондуктан ал баланын тентектигин жакшылыкка жоруп, небересин алпештеп, мээримин төгүп, “желегим”, “эрмегим”, “белегим” деп эркелетип турат. Белгилүү мөөнөт келгенче өлгөн атасын эсине салбай, капасыз, жайдары өстүрүүнүн камында.

Темиркандын жогорудагы Эшенге берген жообу, дагы бир жолу белгилейли, өзүнүн ак дилден чыккандыгы, чынчылдыгы менен окуган адамга ишенимди жаратып, көркөмдүк жактан өтө таасирдүүлүгү, психологиялуулугу жана ичине бай мазмунду камтып тургандыгы, образдуу касиети менен бөтөнчөлөнөт. Мисалга алынган саптардан Семетей тентек болсо да, өзүнүн көкжалдык жүрүм-туруму менен таятасына аброю бар экендиги айгинеленип турат.

Адабияттар:

1. Байгазиев, С. «Манас» эпосун-дагы баланы эркин тарбиялоо философиясы. -Б., 2012.
2. Жумалиев К. Манастануу (Образдар системасы) -Б.: БГУ, 2012.-105 б.
3. Каралаев С. «Семетей», 1-китеп, -Фрунзе: Кыргызстан, 1987.
4. Орозбаков С. «Манас», 1-китеп, -Фрунзе: Кыргызстан, 1979.
5. «Семетей». Бириктирилген вариант. –Ф., 1959.